

DE QUÈ PARLEM QUAN PARLEM DE NACIONS?

Antoni Defez
Universitat de Girona

Josep Maria Terricabras, a dintre la seva faceta de comunicador, divulgador i agitador de les ments que sempre tant li ha agradat fer -els acusadors de Sòcrates en dirien "corruptor del jovent"-, va publicar en 2001 un breu assaig dedicat al catalanisme i, així, de retop a la qüestió més general del nacionalisme. Es tracta del seu *Raons i tòpics*: unes dues cents pàgines que pretenien incitar a pensar, fer que ens atrevíssim a pensar sobre la vidriosa qüestió de les identitats o, com ell proposava, les identifications nacionals. Això era com dic l'any 2001: molt abans, per tant, que comencés el procés polític que avui dia viu Catalunya. Doncs bé, en aquesta mateixa línia, però d'una manera un xic més acadèmica i, així, no tan fresca ni brillant, voldria per la meua part presentar aquí unes breus reflexions sobre la qüestió de la naturalesa de les nacions, unes reflexions que tenen el seu origen en 2009 en el meu *Realisme i nació*. Crec que Terri estarà d'acord amb el meu plantejament i les conclusions... Si més no, no tindrà més remei que acceptar el meu reconeixement -la meua abraçada- intel·lectual, i no sols intel·lectual.

*

El problema de què siguin les nacions –quina mena de cosa són, quina la seva naturalesa- ha estat abordat normalment des de dues perspectives filosòfiques diferents. D'una banda tenim els que han vist les nacions com un tipus d'entitat definible a través de criteris extensionals, és a dir, criteris que no difereixen en allò essencial dels criteris que usem per parlar d'objectes com les plantes, els animals o els electrons, de manera que hom podria dir que les nacions existeixen tal com ho fan aquestes objectes. Altrament però, i atès que aquesta caracterització està oberta a contraexemples fatals, hi ha hagut també qui ha considerat que, en parlar de les nacions, estem davant de fenòmens intensionals, un tipus de realitat radicalment diferent a les plantes, els animals o els electrons. Les nacions no existirien, posem per cas, com els tigres, sinó d'una manera peculiar: existeixen en la mesura que hi ha suficient gent que creu en elles.

Efectivament, i en favor de la interpretació intensional, cal indicar que, com mostraria una anàlisi detallada de l'enorme casuística de les nacions existents, ni el territori, ni la llengua, ni l'ètnia, ni la religió, ni la cultura, ni tampoc un passat en comú, o un Rh determinat -tant considerats aïlladament com en conjunció-, són condicions necessàries ni suficients per tal de definir què és una nació. A més, d'aquest fracàs de la caracterització extensional, en seria una bona prova indirecta, com veurem més endavant, l'enrenou apassionat i sovint inacabat que solen generar les identitats nacionals: si fossin tan fàcilment i tan nítidament definibles, ¿a què vindria tanta faramalla i discussió?

Tanmateix, tot això no significarà, és clar, que aquests factors no siguin importants, ja que freqüentment alimenten i, alhora, fan comprensibles les identitats nacionals, tant en la seva gènesi, com respecte del seu decurs històric. Amb tot, com diem, no serien trets determinants: d'una banda, perquè el seu acompliment sovint no fa que una determinada nació existeixi; i d'altra, perquè hi ha nacions multiètniques, plurilingüístiques, i nacions diferents que comparteixen una mateixa llengua, una mateixa religió, o un passat en comú. Fins i tot, com mostraria el cas històric del poble jueu, són possibles nacions sense un territori efectiu: el territori podria ser imaginat o somiat. En aquest sentit és il·luminador el que en 1896 deia T. Herzl en *L'Estat dels*

jueus, primera obra del sionisme, a saber, que no sols Palestina, sinó també l'Argentina era un bon candidat per a satisfer el somni jueu.

Aprofundim, però, una mica més en les diferències que separen aquestes dues maneres d'explicar la naturalesa de les nacions. Així, mentre que, per a l'opció extensional, les nacions existirien per compte propi i independentment del reconeixement de la seva existència –aquesta posició, és clar, sol comprometre's amb essències nacionals i considera que les nacions són entitats perennes i antigues, si més no, amb l'estatus de ser, diguem-ne, proto-nacions-, per a l'opció intensional, les nacions només existirien en la mesura que els éssers humans hi tenen certes actituds i actuen de determinada manera. Les nacions, per tant, serien un tipus de realitat que pot crear-se, neutralitzar-se, activar-se, ensopir-se, avivar-se, diluir-se o desaparèixer, etc. Així les coses, aquesta darrera posició tendirà a afirmar que les nacions són fenòmens moderns, que coincideixen i són causats en bona part per l'aparició de la societat industrial, l'estat modern, la creació de les llengües nacionals, la impremta, els sistemes estatals d'educació, etc.

Fent un parèntesi, i cercant paternitats, caldria dir que la perspectiva extensional té el seu origen en les teories fichteana i herderiana, tan dispars entre si, del *Volkgeist* -l'esperit del poble-, mentre que la perspectiva intensional tindria el seu inici en la idea del plebiscit diari de Renan. En efecte, J.G. Fichte en 1806 al llarg del viutè dels seus *Discursos a la nació alemanya* -Prússia acabava de ser derrotada per Napoleó- d'una manera força xovinista, i apartant-se de l'afirmació que J.G. Herder havia fet en 1774 en *Encara una filosofia de la història para l'educació de la humanitat* sobre la diversitat de les nacions com a expressió de la voluntat divina i, així, en contra de la cotilla de cosmopolitisme uniformitzador francès, i en francès, propi de la Il·lustració, com dic, Fichte en 1806 escrivia:

...únicament l'alemany... té veritablement un poble, i dret a tenir un poble... i només ell és capaç de l'amor racional i vertader a la seva nació... un poble en el sentit superior de la paraula i des del punt de vista d'un món espiritual: el conjunt total d'homes que conviuen en societat i que es reproduïxen naturalment i espiritualment de forma continuada, que està sotmès en la seva totalitat a una determinada llei especial del desenvolupament d'allò diví a partir d'ell mateix.

Aquesta llei pot entendre's fins i tot totalment en el seu contingut tal com l'hem entesa dins dels alemanys com un poble originari... Aquesta llei determina completament i consuma el que s'ha anomenat caràcter nacional d'un poble: aquella llei del desenvolupament d'allò originari i diví... Poble i pàtria... com a portadors i garantia de l'eternitat terrena i com allò que pot ser etern aquí a la Terra, són quelcom que està per sobre de l'Estat... Un poble originari necessita llibertat... la llibertat és garantia de la seva persistència com a originari.

Al seu torn, com diem, podríem datar el naixement de la perspectiva intensional en la conferència "Què és una nació?" impartida en 1882 per E. Renan a la Sorbona. Justament en contra de les tesis essencialistes del romanticisme alemany basades en aquesta amalgama de raça, ètnia, llengua, costums, tradicions, cultura, art, etc. -és a dir, l'esperit del poble-, i tenint ara com a rerafons l'annexió alemanya d'Alsàcia-Lorena en 1871 després de la guerra franco-prussiana, Renan caracteritzava la nació -la nació francesa- com un principi espiritual entès com un plebiscit diari, com la voluntat de viure tots plegats d'un poble. Aquestes són algunes de les seves paraules:

Una nació és un ànima, un principi espiritual. Realment només dues coses formen aquest principi espiritual. Una està en el passat, l'altra en el present. Una és la possessió en comú d'un ric llegat de memòries; l'altra, el consentiment real, l'anhel de viure junts, la voluntat de seguir apreciament l'herència que tots tenen en comú... Els desigs humans canvien; però ¿què no canvia en aquest món? Les nacions no són quelcom etern: han tingut un inici, i tindran un final.

Per cert, a casa nostra, aquesta divisió de plantejaments pot ser resseguida clarament en la disputa entre l'essencialisme historicista d'E. Prat de la Riba, presentat en 1906 en *La nacionalitat catalana*, i la tesi voluntarista que A. Rovira i Virgili defensava, per exemple, en 1916 en «El principi de les nacionalitats», i d'acord amb la qual les nacions es fan a cops de voluntat, de creences, de desigs, de records i compromisos polítics. Tornem, però, a la nostra anàlisi de les divergències entre l'extensionalisme i l'intensionalisme.

Hom podria dir que la perspectiva extensional és l'expressió del realisme metafísic aplicat al cas de les nacions, i que condueix a un nacionalisme essencialista. Ara bé, hi ha moltes maneres de ser realista metafísic, raó per la qual també es pot ser realista metafísic i negar l'existència de les nacions, és a dir, es pot ser realista metafísic però no

respecte de les nacions. O dit d'una manera més clara: es pot ser realista metafísic i defensar per al cas de les nacions la perspectiva intensional amb la intenció de negar llur existència, tot afirmant d'una manera eliminacionista que les nacions, en realitat, no existeixen, i que són, com assenyalen E. Kedourie en *Nacionalisme* (1966) i J. Breuille en *El nacionalisme i l'Estat* (1982), ficcions creades pel discurs i els interessos dels polítics nacionalistes o per l'ideal autoafirmatiu de l'estat modern. Aquesta seria, de fet, la maniobra conceptual que sol fer-se des del positivisme històric i des del marxisme ortodox, en la mesura que hom accepta únicament la realitat d'allò físic, biològic, jurídic o econòmic.

I no cal dir que hi hauria un trànsit fàcil des de l'eliminacionisme ontològic a un eliminacionisme polític, cosa que solen fer els nacionalismes realitzats i hegemònics amb les nacions sense estat. Igualment, aquest eliminacionisme polític seria propi també del cosmopolitisme menys sensible a la diversitat de les identitats, ja que aquest cosmopolitisme tendeix a afirmar que les nacions es basen i promouen actituds morals perniciososes que cal bandejar i superar, bé perquè són restes del nostre pitjor passat —el tribalisme—, o bé perquè alimenten sentiments comunitaris que posen en perill la idea d'una humanitat cosmopolita.

Ara bé, l'eliminacionisme polític no té ni tan sols per què assentar-se en un eliminacionisme ontològic. És possible defensar, com ja hem vist, que les nacions existeixen en tant que realitats intensionals, però afirmar, com per exemple feia en 1990 E. J. Hobsbawm en *Nacions i nacionalisme des de 1780*, que són fenòmens el temps i la vigència dels quals ja ha periclitat. I és que és també una possibilitat afirmar que les nacions són fenòmens moderns que no tenen res a veure amb el passat, la cultura, la llengua, l'ètnia, etc. -no tenen melic, amb paraules d'E. Gellner-, essent la seva realitat quelcom que només depèn de la funció que exerceixen o han exercit de crear identitats col·lectives i personals (veure *Nacionalisme* (1997) i també *Nacions i nacionalisme* (1983)). Aquesta funció, però, ja no seria avui necessària, ni convenient en un món que tendeix a la globalització.

Òbviament, aquestes no són conclusions obligades, i és possible afirmar des d'una perspectiva intensional, que les nacions sí que tenen arrels –que responen a realitats antropològiques- i que aquestes arrels són, com ha emfasitzat A. D. Smith en *Els orígens ètnics de les nacions* (1986) i en *La nació en la història* (2000), essencials per a entendre-les. És més, podem també pensar que, de moment, el seu temps i la seva vigència encara no s'han acabat –els fets així ho mostrarien-, i que en absolut són fenòmens perniciosos, tot depenent dels valors i de l'ideari polític que faci servir cada nació. I així, es pot afirmar també que les nacions són entitats necessàries en la nostra època per a la realització de la identitat individual dels éssers humans i per als projectes col·lectius de vida en comú -fins i tot a l'hora de construir, diguem-ne, una *kosmopolis*-, i que no hi ha res que impedeixi, com emfasitza M. Guibernau al seu *Per un catalanisme cosmopolita* (2009), que les nacions es constitueixin com a societats obertes de valors cosmopolites i universals.

Deixem, però, el problema de l'eliminacionisme polític respecte de les nacions, i centrem-nos únicament en el seva naturalesa intensional. Tal vegada així podrem escampar millor la confusió que, sens dubte, ha de generar tota aquesta casuística conceptual i política. Doncs bé, d'entrada, acceptem una lectura realista de la perspectiva intensional, lectura que diu, en contra de l'eliminacionisme ontològic, que reconèixer el caràcter intensional de les nacions –és a dir, que les nacions són un tipus de comunitat imaginada per dir-ho amb la reeixida expressió del, per cert, eliminacionista B. Anderson que donava títol al seu llibre *Comunitats imaginades* (1991)- no implica afirmar que siguin quelcom irreal o fictici.

Així, hom podria dir que les nacions, no essent entitats naturals, són realitats socials, culturals i històriques que, a pesar que puguin ser més o menys diverses, canviant, fragmentàries i amb límits borrosos van començar a desenrotllar-se en l'Edat Moderna a partir d'arrels de tipus històric, social, religiós, cultural, lingüístic, etc., amb la funció de tancar, com diu L. Greenfeld en *Nacionalisme i modernitat* (1999), el buit identitari que va obrir la desaparició de les societats de l'Antic Règim. A més, podem afegir també, seguint anàlisis de I. Berlin en *Dos conceptes de llibertat* (1958), que les

nacions de moment encara existeixen i són rellevants per a l'acció humana en tant que encara atorguen identitats sense les quals no seria possible satisfer la indefugible ubicació dels éssers humans, i sense les quals tampoc els éssers humans podrien construir individualment, en la mesura del que és possible, la seva pròpia identitat personal.

Podem apreciar el caràcter intensional de les nacions en el fet que el llenguatge psicològic ens hi és insubstituïble: diem que les nacions tenen desigs, projectes de futur, memòries, que de vegades se senten maltractades i perseguides, que no són reconegudes, etc. En altres paraules: parlem de les nacions com parlem de les persones. I el que és més rellevant: això no seria quelcom merament idiomàtic o opcional. Ben bé al contrari: si no parlem de les nacions psicològicament, i intentem descriure-les amb un llenguatge purament fisicalista o extensional, llavors deixem de parlar de les nacions i comencem a parlar d'una altra cosa: per exemple, de territoris, de demografia, d'estructures econòmiques, d'institucions polítiques, etc.

És a dir: hauríem canviat de tema, hauríem llançat el bebè amb l'aigua bruta en buidar la banyera. I és que l'estatus intensional de les nacions seria allò que mostra que la identitat de les nacions, com en el cas de les persones, és una identitat activa i propositiva que es veu a si mateixa amb continuïtat històrica. A més això explicaria també per què el nacionalisme és, per dir-ho tal com ho fa C. Calhoun en el seu *Nacionalisme* (1997), una formació discursiva: una manera de parlar col·lectiva -una narració, un relat- que configura la nostra consciència en la mesura que imagina no sols el nostre present, sinó sobretot el nostre passat i el nostre avenir col·lectius. Una formació discursiva que esdevé transparent i banal, com diu M. Billig en *Nacionalisme banal* (1995), quan ens movem en el nacionalisme realitzat i hegemònic del estats-nació.

La raó bàsica, com va assenyalar en 1995 D. Miller en *Sobre la nacionalitat* tot inspirant-se en la idea del plebiscit diari de Renan, és que les nacions no existeixen

independentment de les actituds proposicionals compartides –les creences, els desigs, les aspiracions polítiques, les memòries, etc.- que cap a elles tenen els seus membres, de manera que a l'igual que poden ser creades o neutralitzades, també poden diluir-se o desaparèixer. O fins i tot, i com en certa ocasió va suggerir paradoxalment Miguel Ángel Asturias en dir «Guatemala no existeix: ho sé perquè hi vaig nèixer i encara hi visc», les nacions poden trobar-se en una situació problemàtica de no arribar a existir del tot, ni tampoc deixar d'existir.

Construint un eslògan podríem dir: les nacions existeixen únicament en tant que hi ha una massa crítica de població suficient que creu en elles. Per això les nacions tindrien un estatus ontològic diferent al que tenen els objectes sobre els quals, per exemple, versen la física o la biologia: les plantes, els animals o els electrons semblen existir independentment del fet que nosaltres creguem o no que existeixen. I en aquest sentit, es fa clar que la lectura realista de la perspectiva intensional és una lectura pròpia d'un realisme, diguem-ne, antirrealista, ja que ve a parar a la idea que *només té sentit* dir que les nacions existeixen en tant que hi ha una massa crítica de població suficient que creu en elles. Més en concret: que només podem entendre què són les nacions i saber si existeixen o no, en la mesura que tinguem present l'aspiració política, satisfeta o no, que tenen les comunitats humanes a l'autogovern o a la independència.

En altres paraules, i com assenyalava en U. Moulines en 2002 en el seu *Manifest nacionalista (o fins i tot separatista)*, que és la dimensió política allò que fa que un grup humà arribi a ser una nació. I aquesta, sens dubte, és una dimensió intensional, és a dir, una dimensió on les creences, els desigs, la memòria col·lectiva, el projecte de futur, el reconeixement, etc. esdevenen factors determinants. Amb tot, l'aspiració política d'una nació no té per què conduir inevitablement a la construcció d'un estat independent: són possibles altres formes d'autogovern que podrien ser satisfactòries als seus integrants, ja que algunes nacions poden conformar-se a tenir un estatus d'estat associat, o d'estat federat dintre d'un estat federal.

Doncs bé, precisament aquest lligam especial entre l'existència de les nacions i la dimensió política -el fet que els seus membres les concebin, les desitgin, i anhelin l'autogovern i la independència- és allò que origina, com suggeríem al començament, alguns dels típics problemes del nacionalisme com a fenomen polític. Per exemple, és quelcom prou evident que no tots aquells que pertanyen a una mateixa nació conceben la seva nació de la mateixa manera -de fet, solen haver-hi tant diferències enormes, com també només semblances de grau o de família. I aquesta circumstància és quelcom que fa comprensible per què poden haver-hi diversos nacionalismes per al que nominalment podria ser considerada una mateixa nació o, si es vol, diversos projectes nacionals amb un mateix nom. I dos: que no està en absolut garantit que aquells que no són membres d'una determinada nació tinguin les mateixes creences sobre aquesta nació que les creences que mantenen els seus membres, discrepància que pot arribar a l'extrem que hi hagi gent que no accepti com a nació el que altres sí que consideren que ho és. I, és clar, quan això succeeix sorgeixen els acostumats problemes de reconeixement i convivència entre diverses comunitats que, veient-se a si mateixes com a nacions, no consideren que les altres ho siguin. Crec que no caldrà posar-ne exemples.

Sens dubte, una afirmació com aquesta ha de resultar xocant, ja que sembla que podria permetre, en últim extrem, l'existència de tantes nacions com concepcions individuals. I això seria conseqüència del fet que la mateixa noció de massa crítica de població suficient que hem usat per tal de definir la nació com a una entitat intensional és, de fet, una noció irremeiablement borrosa: no hi ha cap manera d'acotar-la numèricament. És més, qualsevol intent de precisar-la estarà obert a contraexemples. Tanmateix, abandonar-la ens obligaria o bé a dir que les nacions no existeixen, o bé a comprometre'ns amb la idea que las nacions són entitats definibles extensionalment. I, com ja sabem, qualsevol d'aquestes dues opcions -l'eliminacionisme i l'essencialisme- serien inacceptables. Així doncs, no tenim més remei que conviure amb l'esmentada imprecisió que, d'altra banda, no és en absolut fatal.

En efecte, les nacions exigeixen actituds proposicionals individuals que necessàriament formen part d'actituds proposicionals col·lectives. O dit d'una altra

manera: tal com passa en general amb els nostres desigs, aspiracions, records, etc., també en el cas de las actituds proposicionals referides a les nacions el seu contingut ve fixat en un sentit rellevant per les altres actituds proposicionals que els subjectes hi mantenen i, en general, per les pràctiques lingüístiques i socials en què tenen lloc. A més, en el cas concret de les actituds proposicionals referides a les nacions el seu contingut vindria determinat per les actituds proposicionals que el grup humà en qüestió és capaç de bastir conjuntament, de manera que el perill, diguem-ne, d'un nacionalisme solipsista –cada ciutadà, una nació- no es produeix.

Doncs bé, bandejat aquest perill podríem concloure que el punt d'inflexió, allò que fa que una massa d'individus sigui una massa crítica suficient no serà un altre que el fet que aquest conjunt d'individus tingui o pugui tenir una incidència política suficient, tot tenint en compte, és clar, que el concepte d'incidència política també haurà de ser entès d'una manera oberta. No és el mateix una identitat nacional en vies de formació, que una identitat nacional políticament consolidada, o una identitat nacional no sols consolidada, sinó a més políticament realitzada en un estat. En suma: no és possible, ni seria tampoc necessari, precisar quants nacionalistes són necessaris i suficients per tal de dir que existeix una nació. I és que en el terreny de la lluita política la suficiència és demostra a través de l'acció: només és suficient allò que arriba a ser suficient. En aquest sentit "suficient" seria un concepte la significació del qual té en part una dimensió retrospectiva: no sabem si quelcom és suficient fins que s'ha vist a través de l'acció que era suficient.

Ara bé, no es tracta únicament de ser suficients numèricament, sinó també qualitativament. És a dir: no es tracta només de ser-ne molts, sinó també de ser suficientment influents, de manera que caldrà comptar amb tota mena de ciutadans amb tota mena de poder i influències en els sectors empresarials, financers, culturals; i també en el món del treball, en el terreny religiós, en l'àmbit de la justícia, en les relacions internacionals, etc. Tot això conformaria la massa crítica suficient: crítica perquè és suficient per fer capgirar l'estatus d'una nació tot assolint l'autogovern o realitzant-la en un estat-nació. I òbviament suficient també per mantenir-la en l'existència.

I quelcom semblant passaria amb el concepte de sobirania -el que alguns ara anomenem "el dret a decidir"- quan ens preguntem quin poble té la sobirania per decidir ser una nació. Aquest és un debat que sempre es planteja quan una part d'un estat-nació intenta constituir-se en una nació independent, i els arguments són ben coneguts. Hi ha qui apel·la, d'una manera essencialista a una mena de cosa intangible i indivisible: la sobirania resideix en nosaltres -diuen-, en el cos místic de la nostra nació. També, però, és possible fer servir un positivisme jurídic amb intencions conceptualment reductives i políticament reductores. Així sentim dir que el subjecte de la sobirania la determinen el marc jurídic existent, és a dir, la constitució. Un bon exemple, per cert, d'argumentació fal·laç. Com si algú afirmés que els conceptes de just i injust són únicament allò que les lleis establertes determinen com a tal, tot oblidant que formen part d'una gran quantitat d'activitats humanes, i que és a partir d'aquesta praxi diversa que van rebent la seva significació, i poden ser revisats, modificats o enriquits. Pensar que l'únic context de significació del conceptes de justícia i injustícia són les lleis existents no sols és una comprensió inadequada de llur significació, sinó també una comprensió interessada que impedeix jutjar precisament el valor moral -just o injust- d'aquestes lleis.

Tornem, però, a la qüestió de qui té la sobirania. Doncs bé, la resposta és una resposta voluntarista: la sobirania la té qui és capaç de exercir-la i l'exerceix. És a dir, la possessió de la sobirania es demostra exercint-la. En aquest sentit, amb la sobirania dels pobles passa el mateix que amb la llibertat de les persones: el criteri de la seva possessió no és altre que el seu exercici. I així com l'acció lliure no és la conseqüència de la possessió de la llibertat -o, si es vol, de la propietat de ser lliure-, tampoc l'exercici de la sobirania seria la conseqüència de posseir alguna propietat. No, tal com passa amb el moviment, hom podria dir que la possessió de la llibertat i de la sobirania es demostren actuant, és a dir, essent lliures i essent sobirans.

I també en aquest cas els conceptes de llibertat i sobirania poden tenir un ús retrospectiu: només *ex post facto* podrem determinar si hem estat suficientment lliures o

sobirans. O si hem tingut impediments insuperables per al seu exercici... Un altre cop ens trobem amb el concepte de suficient... I no és estrany. De fet, els membres d'una nació, quan estan vivint el procés polític de lluita per l'autogovern o la independència, sempre poden preguntar-se no sols si són suficients, sinó també si seran suficientment lliures o sobirans. I heus aquí la gran qüestió, perquè és possible que una nació, com ja hem assenyalat, no passi d'aquell estat de ser una nació somiada o desitjada, i així que no arribi a existir mai del tot. I aquest estat, diguem-ne, de *stand-by* depèn, com ja hem vist, de la peculiar naturalesa intensional de les nacions.

BIBLIOGRAFIA

ANDERSON, B., *Comunitats imaginades*. València: Editorial Afers & Universitat de València, 2005.

BERLIN, I., "Two Concepts on Liberty", en *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press, 1969.

BILLIG, M., *Nacionalisme banal*. València: Afers-Universitat de València, 2006.

BREUILLY, J., *Nationalism and the State*. Manchester: Manchester University Press, 1982.

CALHOUN, C., *Nacionalisme*. València: Editorial Afers & Universitat de València, 2008.

DEFEZ, A., *Realisme i nació*. València: Editorial 3 i 4, 2009.

FICHTE, F.G., *Reden an die deutsche Nation*. Leipzig: Alfred Kröner Verlag, 1924.

GELLNER, E., *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell Publishers, 1983.

GELLNER, E., *Nacionalisme*. València: Editorial Afers & Universitat de València, 1998.

GREENFELD, L., *Nacionalisme i modernitat*. València: Afers-Universitat de València, 1999.

GUIBERNAU, M., *Per un catalanisme cosmopolita*. Barcelona: Angle Editorial, 2009.

- HERDER, J.G., *Encara una filosofia de la història*. Barcelona: Laia, 1983.
- Herzl, T., *L'Estat dels jueus*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2008.
- HOBBSAWM, E.J., *Nacions i nacionalisme des de 1780*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2011.
- KEDOURIE, K.L., *Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell, 1966.
- MILLER, D., *On Nationality*. Oxford: Clarendon Press, 1995,
- MOULINES, U., *Manifest nacionalista (o fins i tot separatista)*. Barcelona: La Campana, 2002.
- PRAT DE LA RIBA, E., *La nacionalitat catalana*. Barcelona: Edicions 62, 1978.
- RENAN, E., "Què és una nació?", en *L'Espill* n°7. València: Publicacions de la Universitat de València, 2001.
- ROVIRA I VIRGILI, A., «El principi de les nacionalitats», en *Nacionalisme i Federalisme*. Barcelona: Edicions 62, 1982.
- SMITH, A.D., *La nació en la història*. València: Editorial Afers & Universitat de València, 2002.
- SMITH, A.D., *Els orígens ètnics de les nacions*. València: Editorial Afers & Universitat de València, 2008.
- TERRICABRAS, J.M., *Raons i tòpics*. Barcelona: Edicions La Campana, 2001.